

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА У ДЗЕРКАЛІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРНОГО СПАДКУ

SPYRYDON CHERKASENKO'S PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE MIRROR OF HIS EPISTOLARY HERITAGE

Саркісова І.А.,

orcid.org/0000-0002-0023-9383

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови та літератури

Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»

Метою статті є дослідження основних етапів та провідних тенденцій педагогічної діяльності відомого українського письменника Спиридона Черкасенка, відображених у дзеркалі його епістолярного спадку.

Теоретико-методологічною основою розвідки є історико-літературний, історико-культурний, а також метод типологічного узагальнення.

Об'єктом дослідження є спроба періодизації основних етапів зародження, становлення та фахової еволюції поглядів С. Черкасенка на умови і цілі української освітньо-педагогічної діяльності, специфіку діяльності українських шкіл та основних представників українського освітнього середовища – учнів та вчителів.

Предметом дослідження виступають тематичні пріоритети та поетикальні прийоми художньої організації письменницького епістолярного дискурсу, його літературні різновиди, тематичне розмаїття та жанровий діапазон письменницьких кореспонденцій, їхній зв'язок із попередніми епістолярно-письменницькими літературними традиціями.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у розвідці охарактеризовано маловідомі на сьогоднішній день факти освітньо-педагогічної діяльності С. Черкасенка, що містяться у його архівному спадку, на жаль, й досі не оприлюдненому в українському видавничому просторі.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що:

1) Починаючи з перших етапів власної навчальної діяльності С. Черкасенко жваво цікавився освітою як наукою, педагогічними методами та індивідуальними освітніми надбаннями своїх учителів.

2) С. Черкасенко на перших етапах своєї громадської діяльності вбачав майбутнє покликання у причетності до освітньо-педагогічної діяльності. Зміст, структуру й тематичну спрямованість якої бачив, насамперед, у напрямку залучення до неї найкращих здобутків світової культури й українського письменства.

3) Особиста педагогічна діяльність С. Черкасенка і його власні педагогічні погляди є вагомим внеском у розвиток української педагогічної науки, хоча й ще не достатньо досліджені і систематизовані сучасним літературознавчим та педагогічним освітнім загалом України.

Ключові слова: листування, письменницький епістолярій, адресат, школа, освітній процес, вчитель і учні.

The purpose of the article is to study the main stages and leading trends of the pedagogical activity of the famous Ukrainian writer Spyrydon Cherkasenko, reflected in the mirror of his epistolary heritage.

The theoretical and methodological basis of intelligence is the historical-literary, historical-cultural, as well as the method of typological generalization.

The object of the study is an attempt to periodize the main stages of the origin, formation and professional evolution of S. Cherkasenko's opinions on the conditions and goals of Ukrainian educational and pedagogical activity, the specifics of the activity of Ukrainian schools and the main representatives of the Ukrainian educational environment – students and teachers.

The subject of the research is the thematic priorities and poetic methods of the writer's epistolary discourse artistic organization, its literary varieties, its thematic variety and genre range of the writer's correspondence, their connection with previous epistolary-writing literary traditions.

The scientific novelty of the obtained results is in the fact that the investigation characterized the currently little-known facts of S. Cherkasenko's educational and pedagogical activities contained in his archival heritage, which, unfortunately, has not yet been made public in the Ukrainian publishing space.

As a result of the conducted research, it was established that:

1) Starting from the first stages of his own educational activity, S. Cherkasenko was interested in education as a science, pedagogical methods and individual educational assets of his teachers.

2) S. Cherkasenko at the first stages of his public activity saw his future vocation in involvement in to educational and pedagogical activities, the content, structure and thematic orientation of which he saw primarily in the direction of attracting to it the best achievements of world culture and Ukrainian literature.

3) The personal pedagogical activity of S. Cherkasenko and his own pedagogical views are a significant contribution to development of Ukrainian pedagogical science, although they have not yet been sufficiently researched and systematized by the modern literary and pedagogical educational community of Ukraine.

Key words: correspondence, writer's epistolary, addressee, school, educational process, teacher and students.

Постановка проблеми. Систематизація та аналіз письменницького епістолярію художньої літератури є одним з найбільш нагальних завдань сучасного літературознавства. Особливо актуальними в цьому контексті є питання, які стосуються історичних етапів розвитку епістолярно-літературного дискурсу, його національної специфіки та жанрового розмаїття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема письменницького епістолярію достатньо нова і потрапила у коло літературознавчих зацікавлень лише у ХХ ст. Питанням дослідження епістол присвячені наукові розвідки вітчизняних теоретиків та істориків літератури: В. Кузьменка («Письменницький епістолярій як літературний та історіографічний жанр»), М. Коцюбинської («Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації»), Л. Вашків («Епістолярна літературна критика: Становлення, функції в літературному процесі»), О. Галича («Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи»), а також окремі наукові праці Ю. Шевельова, М. Назарука, Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, Л. Морозової, І. Войцехівської, В. Ляхощого, Л. Курило, Ж. Ляхової, А. Найруліна, А. Зіновської, Т. Заболотної, Т. Жицької, Н. Антонєць, Н. Павлик, О. Рогози й зарубіжних дослідників – Ю. Тинянова, В. Сметаніна, Є. Єліної, Є. Виноградової, Н. Глухів, О. Фесенко, О. Рогінської, Є. Суровцевої та ін.

Водночас, можемо стверджувати, що тема письменницького епістолярію в українському літературознавстві досліджена усе ще не достатньо. Чимало її аспектів потребують додаткового вивчення та систематизації. В цьому й вбачаємо **актуальність** нашої розвідки, **мета** якої полягає у дослідженні педагогічної діяльності С. Черкасенка, відображеної у дзеркалі його епістолярію. **Завдання** нашої розвідки вбачаємо у деталізованій характеристиці основних етапів творчого становлення та розвитку педагогічних поглядів С. Черкасенка на українську освіту, відображених у його листах, що викладені у формі автобіографії, адресовані Л. Білецькому (збережені в особистому архівному фонді вченого) та листах до знайомих і друзів, в яких письменник висловлював свої роздуми стосовно питань освіти, її сучасного йому стану й перспектив подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. С. Черкасенко, як відомо, був не лише талановитим поетом, дра-

матургом, прозаїком, але і відомим діячем освіти, активним учасником громадсько-педагогічного руху української інтелігенції першої третини ХХ століття. Освітня діяльність митця, його невтомна праця, пов'язана із розбудовою національного школознавства, стали вагомим внеском у розвиток вітчизняної педагогічної думки. Педагогічна спадщина С. Черкасенка не втрачає своєї актуальності і сьогодні, що підтверджує дослідницький інтерес до неї, який особливо активізувався в останнє десятиліття [1–6].

Значний пласт фактологічного матеріалу, який дозволяє більш повно охопити коло освітніх інтересів С. Черкасенка, простежити процес становлення та формування педагогічних поглядів, накопичення фахового досвіду, рефлексій, критичні оцінки та узагальнення, стосовно методів, цілей, форм і змісту навчальної та й загалом освітньої діяльності містяться в епістолярному спадку письменника. Якщо оприлюднені на сьогоднішній день листи письменника, написані ним у еміграції, представляють собою уже цілком зрілий і сформований погляд на мету та зміст національної освіти, то його епістолярна автобіографія, навпаки, цікава насамперед тим, що дозволяє реконструювати власне сам процес фахового становлення та зростання С. Черкасенка як педагога, визначити ті головні віхи та орієнтири, які формували і водночас стимулювали до розвитку його освітня діяльність, погляди та переконання.

Віхи освітньої діяльності, що простежуються в епістолярній автобіографії письменника, це, насамперед, роки його вчителювання у школах Катеринославщини (Новопавлівка, Васильківка, Улянівка, Юзово), але, фактично, хронологічні межі, які окреслюють процес самоусвідомлення С. Черкасенком свого педагогічного покликання, своєї освітньої місії, можуть бути ретроспективно розширені майже до самих початків його знайомства зі школою, оскільки, описуючи процес навчання у Новобузькому початковому училищі і, далі, в учительській семінарії, чи не головну увагу читача він, по-перше, зосереджує саме на особливостях і учасниках навчального процесу, по-друге, точка зору, з якої компонується сам опис, має немовби подвійну перспективу, тобто вбирає до себе не лише враження, емоційні та інтелектуальні реакції, що їх відчуває розповідач як безпосередній («тоді присутній») свідок подій, а й містять певні опосередковані в часі («теперішньої присутності») оцінки та узагальнення, сформовані пізніше, під впливом дії того життєвого досвіду, тих роздумів, з позиції яких С. Черкасенко писав свою епістолярну автобіографію.

Перший педагогічний досвід юнак виносить вже зі стін Новобузького початкового училища. Саме в цей період закладаються основи фахової самоідентифікації С. Черкасенка. Від початкового враження панічного страху, самоприниження і надуманої недооцінки власних сил і можливостей, які він відчуває в перший день навчання, невдовзі не залишається й сліду. Дуже швидко він не лише перетворюється на найрозумнішого, найстараннішого, «першого» учня в класі, але й надзвичайно гостро і чітко (як для такого віку) починає усвідомлювати, що саме школа, навчання, освітньо-педагогічна діяльність складають суть його життєвого покликання. Малий хлопець звертає увагу на те, що зовсім не обходить його однолітків, а саме – педагогічні дискусії і службові конфлікти між вчителями, і головне – вже з цього часу достатньо впевнено і аргументовано починає оцінювати професійні якості своїх учителів.

Отриманий в стінах Новобузького початкового училища перший педагогічний досвід значно розширюють і поглиблюють роки навчання С. Черкасенка в учительській семінарії. Вже перше знайомство юнака з семінарією викликає у нього критичну реакцію, яка формується у цілком компетентну, хоча і не позбавлену іронії, характеристику такого типу навчальних закладів: «Семінарія – школа спеціальна, мала на меті готувати кадри вчителів для народних шкіл, чому й звалася семінарією вчительською. Була через це під особливим доглядом вищого начальства, що за директорів і вчителів посилало туди людей вивірених у благонадежності. Народний вчитель, що виходив із-під їх опікування мусів бути щонайперше безсумнівним патріотом «матушки Расеї», монархистом, людиною релігійною й слухняною. Знання його, вчителя, й розвиток – річ другорядна: можна було наприкінці курсу писати з помилками, не знати, хто написав «Ревизора», не прочитати жодної путньої книжки, плутати Австрію із Австралією, погано розбиратися навіть у аксіомах математичних і т. д., але бути слухняним, побожним, «квасним» патріотом, – і все те тобі прощалося, а по скінченні рекомендувалося тебе за зразкового вчителя на гарну в розумінні матеріального забезпечення посаду» [6].

Іронічна оцінка, яку С. Черкасенко адресує учительській семінарії, зовсім не означає, що до навчання у ній автор поставився несерйозно. Навпаки, як і в училищі, майбутній письменник – один з найкращих і сумлінних учнів, хоча критичний дух, гострі оцінки, власна педагогічна думка домінують і визначають характер усіх описів, що стосуються організації навчального про-

цесу в семінарії. Про поглиблення професійних інтересів С. Черкасенка-семінариста, а також фахового досвіду свідчать перш за все ті складові навчального процесу у семінарії, яким він надає першочергової уваги. Насамперед, це «педагогічні типи» вчительського складу семінарії. На відміну від вчительських характеристик початкового училища, які в переважній більшості подавалися в ракурсі емоційної оцінки та особистісних морально-психологічних симпатій чи антипатій, характеристики вчителів семінарії найчастіше формуються з точки зору сумлінності та професійності виконання покладених на них педагогічних обов'язків. Оцінюючи роботу вчителів, їхні педагогічні методи С. Черкасенко наводить типові зразки їхніх уроків і дає їм порівняльну характеристику, детально описує й аналізує хід семінарських іспитів та навчальної практики, до якої у семінарії було надзвичайно серйозне ставлення.

Величезне значення для професійного становлення С. Черкасенка мала учительська робота в початкових школах Катеринославщини. Якщо училище і семінарія збагатили його насамперед теоретичними знаннями, сформували основи педагогічного мислення і, зокрема, той критичний дух і потребу повсякчасної самооцінки, що служать стимулом для постійного самовдосконалення, то праця на освітянській ниві народних шкіл додали йому того унікального педагогічного досвіду, який можна почерпнути лише зі справжньої практичної роботи, щоденного живого контакту з учнями, їх батьками, колегами по роботі, специфічної і неповторної для кожної зі шкіл, де працював С. Черкасенко, атмосфери внутрішнього, сповненого щоденних проблем, конфліктів, дискусій і, зрештою взаємопорозуміння життя, з маси подробиць і миттєвостей якого формується глибоке самоусвідомлення суті власного покликання, приналежності до високої місії сіяча «розумного, доброго, вічного». Не випадково пізніший «спомин» про першу школу, де довелося працювати С. Черкасенку, тягне в його пам'яті згадку про усі інші школи та викликає відчуття гіркої й водночас солодкої ностальгії за тим далеким і тепер уже безнадійно «втраченим часом»: «Але спомин про неї, про її (Новопавлівську) школу залишився в душі моїй і досі, й не згасне, мабуть, до скону» [6].

Опис років власного вчителювання не обмежується С. Черкасенком зверненням до характеристики виключно змісту навчального процесу, але, як і раніше, педагогічні проблеми хвилюють його найбільше. Важливе місце у цих описах займає

галерея вчительських типів, схарактеризованих надзвичайно влучно і колоритно (усього, разом з учителями початкового училища і вчительської семінарії ця галерея нараховує понад 30 осіб). Він аналізує професійні якості тих своїх колег, з якими його зводить доля у школах Катеринославщини, але, при цьому, і на відміну від попередніх описів (в училищі та семінарії), багато уваги приділяється й виключно побутовим, позашкільним стосункам автора із його колегами, за якими він тепер спостерігає з позиції не «стороннього» (як раніше), а «рівного» їм учасника «дорослого життя».

Особливо важливими для розуміння суті і мети педагогічних завдань, що їх ставив перед собою С. Черкасенко, характеру його освітницького покликання є ті методологічні принципи навчально-виховної роботи та концептуальні засади освітянської діяльності вчителя, які неодноразово наголошує автор у своїй епістолярній автобіографії.

Насамперед, це деклароване автором ставлення до школи й вчительських обов'язків. Різку критику з боку С. Черкасенка-педагога викликає тогочасна система освіти: «Рецидив безграмотності... Це той воістину бич Божий, що всі, щоправда, не вельми ревні, заходи російського міністерства освіти розповсюдити в населенні грамотність обертав у нівець. Сливе повна відсутність позашкільних засобів для скріплення шкільних здобутків і піддержання та розвитку їх у дальшому» [6].

Цікавими і на свій час, безумовно, передовими є роздуми С. Черкасенка про особу вчителя, методи його роботи з дітьми: «Для всякого вчителя головне діло в початку – запевнити довір'я й прихильність дрібної маси: це в дальшому вельми полегшує працю. А для цього відразу треба було зачепити кожного за його мале, але вразливе серденько, цебто сказати кожному (обов'язково кожному!) нарізно кілька ласкавих слів, поцікавитися ним і його домашніми. Ви вже завоювали його маленьку душу» [6].

Справжніх, ідейних вчителів, які працюють для дітей, митець часто протиставляє тим, для яких вчительська місія полягає у гонитві за кар'єрою та винагородами: «В Катеринославі до вагону ввійшла з шумом і сміхом товариство финтикувато зодягнених учителів, з кокардами на формених мін. народн. освіти картузах. До речі вже, про ті кокарди. Народні вчителі, власне, не мали права носити які-небудь відзнаки, а значить і кокарди на кашкетах. Але дехто проте носив, і начальство дивилося на це кризь пальці, мабуть,

убачаючи в тім лишній доказ благонадійности: коли людина, мовляв, пнеться бути схожим на чиновника, кохається у відзнаках міністерських – це перша прикмета, що в голові в неї жодних «завіральних», цебто протидержавних, ідей не існує» [6].

Предметом особливо шанобливого ставлення і свого роду «поклоніння» С. Черкасенка-педагога були його учні: «власне, во вся дні живота мого малеча притягала й тепер притягає мою увагу більше, ніж дорослі» [6]. Роздуми про школу, про місію вчителя, методи та прийоми його роботи у С. Черкасенка завжди невіддільні від вияву постійної турботи про дітей, на яких, зрештою й спрямований увесь великий і складний механізм шкільної освіти. Не випадково значна кількість «вчительських відступів» від біографічної канви розповіді С. Черкасенко присвячує саме характеристиці шкільної малечі і свого ставлення до неї.

Неодноразово наголошує С. Черкасенко й на тому, що вчитель повинен заслужити повагу не лише своїх учнів, але й їх батьків і взагалі усього того людського оточення, в якому він перебуває.

Чимало сторінок епістолярної автобіографії письменника присвячено поясненню методів його роботи з учнями (навчання письму, краснопису, арифметики), містять роздуми про переваги та недоліки тогочасних шкільних підручників, «методичні прогалини» в навчальних та виховних прийомах роботи колег. Перебуваючи в еміграції, С. Черкасенко, який на той момент вважав себе вже більше письменником, ніж педагогом, втім, продовжує активно цікавитись освітнім життям в Україні і за кордоном, писати твори, адресовані дитячій аудиторії з метою виховання її у дусі національних морально-етичних та культурно-історичних цінностей та ідеалів, підтримувати постійні стосунки з провідними діячами педагогічної думки, здебільшого з тими, що, як і сам письменник, опинились у еміграції. Про це, зокрема свідчить і його листування цього періоду. Наприклад, у листі до М. Шаповала від 19 листопада 1924 року С. Черкасенко розповідає про свої симпатії і співпрацю з ужгородським осередком українського національно-патріотичного пласту: «Отак потроху й довбаємо скелю малярського туману й заскорузлости, а старі тільки зітхають й згадують прекрасні дні малярського Аранжуєци. Сам я не належу до організації з тактичних причин, але роблю для неї чимало і понаписував їм цілу низку поезій для співу (муз[ика] Ярославенка), деклямації, та кілька дитячих п'єс («Вечірній гість», «Лісові чари»,

«Сміх», «Най живе життя»), а отес сижу над пластівським «Св. Миколаєм»). Не маю під рукою української бібліотеки, а то взявся б скласти для цієї симпатичної організації читанки. Цікаве явище: організація Пластова так захопила дітей, що діти-кацапи сливе геть позникали, хіба десь батько вже занадто запеклий кацапофіл. Та й то бувало кілька випадків, що діти потаємці записувались до пласту і на всякі вправи, співанки, репетиції, зібрання тікали з-під замка. Стихія, нічого не попишеш!... Українська, рідна стихія» [3, с. 106].

В листі до С. Русової від 19 жовтня 1926 р. С. Черкасенко піддає різкій критиці радянські читанки: «Бачив я й деякі їхні читанки; навіть з приводу їх колись написав був п. Чепізі: «Читаю ваші читанки й дістаю враження, що основною ідеєю, котру ви кладете во главу виховничого угла, є те, що Шевченко виразив словами: «Ой, вигострю товариша, засуну в халяву», себто – «грабь награбленное», і коли, писав я, ви робите

се свідомо, то «унє єсть вам, да обіситься жернов осельський на виях ваших і да потонете в пучині моротій». А він мені на се знаєте «що»? «Діалектика життя» каже. Отак вони там дивляться на виховання молоді!» [4, с. 121].

Попри численні страждання та приниження, образи та непорозуміння, що їх достатньо зустрів на своєму педагогічному шляху С. Черкасенко, він завжди згадував про свою учительську місію як про найбільш світлий і щасливий період свого життя.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Проведений аналіз дозволив попередньо систематизувати й узагальнити основні етапи педагогічної діяльності С. Черкасенка, відображені, зокрема, у його листуванні із друзями та знайомими.

Перспективи наступних розвідок вбачаємо у подальшому дослідженні основних етапів освітньої діяльності С. Черкасенка, відображених у дзеркалі його літературного епістолярію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антоненко Н. Історико-педагогічна проблематика у спадщині Спиридона Черкасенка. *Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Серія соціально-педагогічна. Вип. 3.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – Т. 1. С. 229-235.
2. Антоненко Н. Правові проблеми вчителя в житті та педагогічній публіцистиці Спиридона Черкасенка. *До витоків становлення української педагогічної науки: Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини.* Київ: Науковий світ, 2002. С. 227-231.
3. Жицька Т. Листи С. Черкасенка до М. Шаповала (1924р.). *Історичний журнал.* Київ. 2006. № 4. С. 96-107.
4. Копиленко Н. Педагогічна діяльність С. Ф. Черкасенка. *Використання спадщини забутих і повернутих діячів науки і культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи: Тези респ. міжвузівської наук.-практичної конф.* Рівне, 1991. Ч. 3. С. 120-121.
5. Копиленко Н. Спиридон Черкасенко (1876-1949). *Нариси історії українського шкільництва (1905-19332).* Київ, 1996. С. 245-256.
6. Черкасенко С. Автобіографія в листах. Український громадський Видавничий фонд в Празі Фонд № 122с. Арх. № 278.